

УДК 159.923

Л. О. Гапоненко

Криворізький педагогічний інститут КДУ

СУБ'ЄКТНО-РЕФЛЕКСИВНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ВЧИТЕЛЕМ

У статті систематизується теоретична інформація рефлексії, рефлексивного спілкування в умовах професійної взаємодії практичного психолога з вчителем. Аналізується питання про внутрішній простір партнера взаємодії з позиції суб'єктно-рефлексивної моделі. Визначаються складові цієї моделі.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивне спілкування, внутрішній простір, суб'єктно-рефлексивна модель професійної взаємодії.

Постановка проблеми. Професія практичного психолога навчальних закладів визначається конкретними функціями. Будь-які види його професійної діяльності стикаються з проблемою взаємодії з усіма учасниками навчально-виховного процесу, проте взаємодія психолога й вчителя є запорукою ефективності функціонування психологічної служби в освітньому закладі.

Специфіка діяльності практичного психолога визначається рефлексивним характером світосприйняття. Завдяки цьому психологічному механізму психолог налагоджує співпрацю з педагогічним колективом, учнями, їх батьками. Рефлексія посилює почуття «Ми», узгоджує мотиви сумісної діяльності, сприяє пошуку творчого вирішення питань, полегшує бачення нових резервів розвитку особистості в навчальному процесі. Блокування конструктивної рефлексії обмежує збереження гомеостатичної стійкості партнерів спілкування та прийняття суб'єктно-професійного консенсусу. Тож рефлексія є ефективним психологічним механізмом професійного росту і психолога, і педагога, в якому забезпечується придатність кожного з них.

З огляду на значущість рефлексії в професійній взаємодії психолога з вчителем і ту роль, яку вона набуває в підготовці студента-психолога, визначена проблема є актуальною.

Аналіз актуальних досліджень. Фундаментальне методологічне значення рефлексії в професійній взаємодії мають теоретичні положення вітчизняної генетичної та онтологічної психології особистості (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Г. Костюк, С. Максименко, В. Романець, Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, Г. Дьяконов, Н. Чепелева, І. Маноха, В. Татенко, В. Титаренко, В. Слободчиков, О. Самойлов та ін.). Теоретичне осмислення рефлексії обґрунтовано в гештальтпсихології. Ф. Перлз зробив акцент на рефлексії як механізму усвідомлення слів і думок. Основні методи розвитку рефлексії отримали подальшу розробку в груповій психотерапії К. Рудестама. Засновники гуманістичного напрямку в психології

(К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Оллпорт, Р. Асаджіолі та ін.) розглядають рефлексію найважливішою складовою самоактуалізації й самореалізації особистості, здібної адаптуватись до різних за складністю соціальних ситуацій. Рефлексивність розумової діяльності, як найважливіша властивість людини, забезпечує процеси її інтелектуального розвитку, що доведено в традиціях діяльнісного підходу (Г. Андреева, С. Братченко, А. Брушлінський, В. Кан-Калик, Б. Ломов, М. Обозов, В. Панфьоров, В. Меденцев, Л. Петровська).

Рефлексію спілкування визначають як здатність партнерів усвідомлювати власну поведінку в досягненні продуктивного результату сумісної діяльності (О. Бодальов, О. Леонтьєв, М. Лісіна, Я. Пономарьов, І. Семенов, В. Зарецький, С. Стапанов, Б. Паригін, В. Панфьоров, В. Рижов та ін.).

З'явилося багато робіт, де безпосередньо досліджується феномен професійної рефлексії. Зокрема звертається увага на обґрунтування її сутнісного змісту (Ю. Давидов, А. Зак, О. Кравців, Я. Пономарьов, В. Зарецький та ін.). Запропоновані різні структурні компоненти рефлексії у спілкуванні (Є. Ісаєв, Н. Лушпаєва, Г. Щедровицький), розкриті механізми рефлексивного процесу (О. Анісімовіа, Ю. Кулюткін, О. Михайлова, Є. Ісаєв, М. Свачин, В. Слободчиков, С. Степанов, Г. Сухобська). Частково проблема рефлексії розкрита у професійній взаємодії шкільного психолога з вчителем (І. Дубровіна, В. Малікова, В. Маркова, В. Мініяров).

Слід відзначити, що незважаючи на значну кількість публікацій, її теоретичну й практичну значущість, проблема рефлексії у професійній взаємодії практичного психолога і вчителя є недостатньо розробленою.

Мета статті — систематизувати теоретичний матеріал з позиції моделювання суб'єктно-рефлексивної професійної взаємодії практичного психолога з вчителем.

Виклад основного матеріалу. Якщо узагальнити функції професійної діяльності психолога в освітньому просторі, то їх зміст включає рефлексування загальних і професійних цінностей освітнього простору, які можна представити в ієрархічній послідовності:

- 1) гуманізація навчально-виховного процесу як умови соціалізації учня;
- 2) психолого-педагогічний клімат самоактуалізації й самореалізації особистості учня в навчальному процесі;
- 3) вчасні психолого-педагогічні послуги з метою збереження психічного здоров'я, моральної стійкості, етичного такту інтелектуального розвитку кожного учасника навчально-виховного процесу.

Незважаючи на прописані істини, означені цінності не досягають практичної реалізації за умов відсутності кооперативної єдності психолога і вчителя. Проблеми ми вбачаємо в наступному:

- автономне виконання функціональних обов'язків психолога й вчителя, кожен виконує свої завдання, які майже не «стикаються» на кінцевому результаті їх праці;
- часткова передача педагогічної функції вчителя психологу в подоланні проблем вихованості учня (учнів);

– повна передача педагогічної функції вчителя психологу в подоланні проблем вихованості учня (учнів).

Розглянемо причинно-наслідкові зв'язки такого стану.

Перш за все сумісна діяльність має не тільки зовнішні, а й конкретні внутрішні ознаки суб'єктів взаємодії. Аналіз наукових праць з рефлексії професійної взаємодії свідчить, що існує розмаїття тлумачень не тільки її складових а й самого терміну. Так, часто зустрічаються поняття: «рефлексія професійної взаємодії» (Н. О. Рождественська, 1996); «усвідомлена самооцінка взаємодії психолога із спеціалістами різних профілів» (О. О. Сєверний, 2003); «оптимальна взаємодія» (Л. Ф. Шайдунова, 2007), «рефлексивна здатність до сумісної діяльності» (І. Семенов, 2004), «професійна рефлексія» (О. Кравців, 2009). Незважаючи на різницю назв, у всіх зазначених моделях простежується основна тенденція, яку ми сформулюємо так: «Головна відповідальність за створення ефективної співпраці з педагогічним колективом надається психологу», а узагальнення шляхів досягнення ефективної професійної взаємодії психолога з вчителем можна сформулювати в двох тезах:

1. Вміння психолога проектувати сумісну роботу з вчителем, педагогічним колективом.

2. Вміти забезпечувати педагогічну діяльність вчителя психологічною корекцією невстигаючих.

Такий підхід, на нашу думку, є недостатньо обґрунтованим, бо будь-яка взаємодія спирається на потребово-мотиваційну сферу кожного партнера взаємодії, а її ефективність залежить від вміння рефлексувати професійну діяльність як таку, що відповідає вимогам освітнього простору.

Рефлексія, як здібність до самоспоглядання й самооцінювання, сприяє переутворенню сформованих раніше стереотипів, розвиває здатність побачити себе «очима Іншого» щодо визначення інноваційної стратегії розвитку особистості школяра. Тобто, і психолог і вчитель несуть відповідальність за цей процес, що потребує професійної відповідальності за свої дії. В цьому контексті для нас є значимими роботи Дж. Дьюї, який обґрунтував нове розуміння рефлексії як моралі. Суттєвою ознакою рефлексії психолог вбачає у здібності людини саморегулювати власну поведінку з опорою на свою індивідуальну шкалу цінностей, установки та інтереси. Він стверджує, що рефлексія стає «інструментом» адаптації людини в оточуючому соціальному середовищі [11]. Отже, рефлексивні процеси є активними засобами соціалізації особистості, бо вона активізує мисленнєві процеси ретельного оцінювання власних знань та засобів їх удосконалення. Близький до означеного є і підхід В. Маркова [7; 8].

Особливості розвитку рефлексії в професійній взаємодії формуються в свідомості. В науковій літературі представлені трактовки рефлексії в рамках поєднання самовідображення, так і відображення інших. Більшість авторів рефлексію розглядають як здатність стати на позицію партнера спілкування. Так, в роботах В. Козієва рефлексія у спілкуванні визначається здатністю відійти від своєї точки зору на оцінювання ситуації, її розв'язання, та стати на позицію Іншого, щоб зрозуміти Іншого й Себе в

цій ситуації [5]. Вочевидь, що у такому тлумаченні рефлексія включає психологічний механізм ідентифікації як процесу відповідності себе в ситуації.

В. Слободчиков розглядає рефлексію як процес, який має такі різновиди: покладальна, порівняльна, визначальна та синтезуюча (цілісна), кожна з яких проходить етапи свого становлення. Він відверто не погоджується із традиційним трактуванням рефлексивної свідомості як абсолютної свідомості. Генеза утворення здібності до рефлексії відбувається «не в середині самого суб'єкта, а в процесі взаємодії» [10].

Поширеним є й інший підхід тлумачення рефлексії у взаємодії. Так, у концепціях символічного інтеракціонізму рефлексія є механізмом поглибленого усвідомлення суб'єктності «Я», контролю по забезпеченню повноти ідентичності. Рефлексія мислення й рефлексія свідомості виступає ключовим компонентом будь-якої рефлексії. І. Березіна, на основі практичного матеріалу психокорекційної роботи, стверджує, що завдяки внутрішньому спогляданню свого «Я» відбувається сприйняття Іншого «із середини». Тобто рефлексія багатопластова, в роботах І. Березіної вона представлена як подвійна [11].

В останні роки категоріальний апарат рефлексивного спілкування розширився й поглибився за рахунок понять, що представлені в діалогічному спілкуванні. Так, в дослідженні Г. Дьяконова доведено, що принципи, закономірності, процеси, методи і технології діалогу втілюють в собі інтерсуб'єктивно-гуманістичну, екзистенційно-онтологічну основу суб'єктності людини [3]. Тобто, мова йде про новоутворення «внутрішнього суб'єкта діалогічного спілкування». В роботах А. Петровського для пояснення рефлексивних процесів уведено поняття «внутрішній простір особистості», завдяки якому можливо здійснити внутрішній діалог [9]. В. Лабунська розглядає рефлексію в контексті «Я — Інший», як внутрішньо-особистісну бінарну опозицію моделювання коректної невербальної поведінки. При цьому визначаються чотири пояснювальні моделі внутрішнього простору в системі «Я — Інший», чотири складових: 1) аналогізуюча; 2) асиміляційна; 3) діалектична; 4) діалогічна [4].

В психологічній літературі визначено декілька понять, що пояснюють специфіку рефлексії партнерів взаємодії — це «рефлексивне пізнання», «рефлексивна корекція» «рефлексивність», «рефлексивна здатність», «рефлексивна готовність», «рефлексивна компетентність», «рефлексивно-інноваційний потенціал», «рефлексивна культура», «рефлексивний вихід» [2; 3; 5; 7]. Розуміння рефлексії розвивається на рівні суб'єктності, тобто з позиції рефлексивного виходу особистості здійснити зміни, які раніше не були звичними і не потребували самооцінювання й корекції. Це ж саме простежується в інтерсуб'єктній концепції Г. Ковальова та Г. Дьяконова. Автори доводять, що внутрішній діалог можна розглядати в площині об'єктивного, суб'єктивного та інтерсуб'єктивного діяння, проте евристичного потенціалу діалог набуває за умов інтерсуб'єктності [7].

Дж. Мід визначає структуру особистості в компонентах I, Me, Self, в якому I (Я) є імпульсивний, активний, творчий рух початку особистості.

Ме (Мене), те, яким мене повинні сприймати інші, по-суті є рефлексивне нормативне Я, свого роду «внутрішній соціальний контроль, заснований на врахуванні всього «узагальненого другого». Рефлексивне Я немовби контролює і направляє імпульсивне Я у відповідності засвоєних норм поведінки для успішного, з точки зору індивіду, здійснення соціальної взаємодії.

Self (Селф) — це «самість» людини, тобто особистісне Я, об'єднує імпульсивне Я і рефлексивне Мене в їх активній взаємодії.

Інтеракціоністи розглядають розвиток особистості в динамічній зміні, що відбувається завдяки функції рефлексії. Так, Г. Блумер, Х. Херманс визначають рефлексію як внутрішній суб'єкт, а саме: — це внутрішній соціум будування найбільш значимих для особистості рольових позицій у взаємодії [12]. В психологічній літературі розглядається суб'єктна модель діалогічного спілкування, в якому внутрішній суб'єкт є самостійним агентом в системі різноманітних діалогічних взаємодій, що має соціальне утворення та індивідуально-психологічні особливості.

В нашому дослідженні суб'єктно-рефлексивної моделі професійної взаємодії внутрішній суб'єкт є психологічне утворення рефлексивного Селф (за Дж. Мідом) як саморуху удосконалення біопсихічних процесів (за С. Д. Максименко), як особистісне новоутворення самоспоглядання й самовизначення, смислу життєдіяльності для виживання, конструктивних стали початковими елементами рефлексивного усвідомлення себе серед інших відповідно до соціальних норм життя.

Новоутворення «внутрішнього рефлексивного суб'єкту» визначається суб'єктним характером здійснювати рефлексивне спілкування, в якому постійно йде оцінювання відповідності «ендо — Я», «екзо — Я», «Інший». Генеза їх формування відстежується в раніше представленій нами роботі рефлексивного спілкування, які проходять три етапи новоутворення як самостійного внутрішнього рефлексивного суб'єкту:

1) активізація «ендо — Я» на рівні монологу, тобто внутрішнього «говоріння» відносно оцінки за результатами самоспостереження, самоаналізу, самоусвідомлення, саморегуляції, вольового управління власною поведінкою у взаємодії, адекватного використання внутрішніх потенціалів для створення продуктивної сумісної діяльності;

2) активізація «ендо — Я» та «екзо — Я» на рівні внутрішнього діалогу, тобто розширення внутрішнього соціального й психічного кола проектування ефективної оцінки за результатами самоспостереження, самоаналізу, самоусвідомлення, саморегуляції, вольового управління власною поведінкою в ситуації взаємодії, адекватного використання внутрішніх потенціалів для створення продуктивної сумісної діяльності;

3) активізація трьох складових Селф — це «ендо — Я», «екзо — Я» та «Інший» у внутрішньому діалозі, тобто здійснюється повне новоутворення суб'єктно-рефлексивної взаємодії, завдяки чому відбувається відкриття нового бачення потенціалів кожного партнера взаємодії, оцінювання та перетворення особистісного досвіду на більш високому рівні активної й творчого самовизначення. Характерною ознакою сформованого ново-

утворення є така поведінка партнерів, де відкритість, доброзичливість, стійкість емоційно-вольової сфери, професійна витриманість, моральні принципи й професійна відповідальність є само собою. Партнери взаємодії формують продуктивні відношення з обміну досвідом, що посилює єдність уявлень про зміст виконання професійної діяльності.

Таким чином, на третьому етапі рефлексивного спілкування, як умова розвитку особистості, забезпечується стабільність суб'єктно-рефлексивної професійної взаємодії практичного психолога з вчителем.

Узагальнення прагматичних і тематичних видів сумісної діяльності психолога і вчителя дозволило розглянути складові представленої моделі:

1. Рефлексія відповідності «екзо — Я» (психолога) проектувати розвиток сумісної діяльності: психолог рефлексує систему технік сумісної діяльності з вчителем з позиції конструктора не стільки за результатами діагностично-констатуючого, скільки генетико-моделюючого характеру педагогічного процесу саморозвитку усіх учасників навчального процесу.

2. Рефлексія «екзо — Я» і «ендо — Я» (психолога) щодо гнучкості лідерської позиції у професійній взаємодії психолога з вчителем, де головним є прагматичний контекст цільового призначення, визначеного змістом освіти, що дозволяє змінювати лідерство психолога на різних етапах сумісної діяльності з вчителем. Відбувається розуміння мереж відповідності пріоритетів у професійному розв'язанні проблем.

3. Рефлексія «екзо — Я» і «ендо — Я» (психолога) та «Інший» (вчитель) щодо збагачення професійної грамотності, дотримання балансу психологічної культури психолога здійснювати сумісну професійну діяльність з вчителем. Функції рефлексивного спілкування визначаються у багаторівневому, кризовому узагальненню динамічних змін поведінки партнерів взаємодії, активному сприйнятті відповідних завдань психологічної служби навчального закладу, засобів та умов професійної діяльності сумісно з вчителем з метою самореалізації усіх учасників навчального процесу.

4. Рефлексія як «внутрішній рефлексивний суб'єкт» (Селф), що визначає оптимально ефективні засоби організації професійної діяльності, завдяки чому підвищується особистісна відповідальність за професійність мовленнєвих висловів у аналізі виробничих завдань психолога з вчителем, за тактовність невербальної поведінки, за дотримання морально-етичних норм.

Суб'єктно-рефлексивний характер професійної взаємодії психолога з вчителем дозволяє зберігати довготривалі професійні інтереси, потреби та цінності кожного партнера. Узагальнені структурні компоненти суб'єктно-рефлексивної професійної взаємодії психолога з вчителем представлені в таблиці.

Кожний означений блок спрямований на створення сприятливого психічного стану та психологічного клімату з метою оптимізації самоактуалізації й самореалізації усіх учасників навчального процесу. Тобто, суб'єктно-рефлексивна професійна взаємодія передбачає сформований «внутрішній рефлексивний суб'єкт», який сприяє ефективному самовизначенню професійних здібностей і психолога, і вчителя, визначенню сприятливих засобів обміну інформацією та встановленню взаєморозуміння з співрозмовником.

Таблиця 1

**Структурні компоненти суб'єктно-рефлексивної професійної взаємодії
психолога з вчителем**

Складові блоки моделі	Рефлексивне «Екзо — Я» (психолога)	Рефлексивне «Ендо — Я» психолога	Рефлексивне «Ендо — Я». «Екзо — Я» психолога та «Інший» (вчителя)
Специфічно-професійний блок	Цільова функція психолога: діагностична, корекційно-консультативна, просвітницька, профілактична, психологічна підтримка	Покладальна функція: осмислення відповідності здійснення прямих функціональних обов'язків в умовах освітньої діяльності вчителя	Комунікативна функція: моделювання кооперативної сумісної діяльності з вчителем як ціннісно визначеної професійної роботи
Прагматично-професійний блок	Самооцінка внутрішньої енергетики психіки для збереження психічного здоров'я та професійного потенціалу	Визначення психологом оптимального режиму сумісної діяльності з вчителем для збереження психічного здоров'я	Проектування духовної єдності, професійної підтримки, професійно-соціальної значущості
Операційно-дієвий блок	Зміна набутих рефлексивних умінь та дій на більш високий рівень досконалості	Опредмечування ціннісних ідеалів у професійну практику	Інтеграція загальнолюдських цінностей і професійних досягнень в сумісній роботі з вчителем

Процеси рефлексивного мислення, рефлексивної свідомості та рефлексивного спілкування виступають самостійними одиницями «внутрішнього рефлексивного суб'єкта».

Висновки

Підводячи підсумки запропонованої моделі відзначимо, що в останні роки психологи все глибше вивчають рефлексію як ефективний механізм розвитку особистості у професійній взаємодії. В цьому контексті слід відзначити, що понятійний каркас рефлексії у взаємодії ще не настільки логічно збудований, щоб однозначно використовувати його в методичній роботі підготовки майбутніх фахівців. До того ж, за змістом представленої статті, введення поняття «суб'єктно-рефлексивна професійна взаємодія психолога з вчителем» потребує подальшого уточнення репертуару внутрішніх і зовнішніх позицій суб'єктів взаємодії, об'єднаних освітньою метою, а також подальшої систематизації рефлексивних процесів професійної діяльності.

Як представлено в статті, суттєве значення в досягненні продуктивної сумісної діяльності психолога й вчителя є сформований внутрішній

простір особистості, в якому основний принцип залишається: «рефлексія себе», «рефлексія партнера» на основі бахтінського діалогу: діалог як взаємодія різних станів свідомості, — який в суб'єктивно-рефлексивній трактовці позначає здібність людини усвідомлювати себе суб'єктом діяльності, особистістю в ситуації, що має право на «голос» і завдяки своїм психологічним властивостям досягає продуктивних результатів.

Ідея створення суб'єкт-рефлексивної моделі професійної взаємодії практичного психолога з вчителем є одним зі шляхів розв'язання існуючих проблем уникнення непорозуміння, протистояння, що спостерігаються в комунікаціях означених фахівців. Запропонована модель є відносно новою, чим і пояснюється недостатньо чіткий каркас категоріально-понятійного апарату. Проте, визначений напрям є актуальним як в теоретичному, так і в практичному значенні, а інтеграція теоретичних положень про рефлексію у професійній взаємодії може успішно використовуватись практичним психологом в корекційно-консультативній роботі.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного // Методологические и теоретические проблемы психологии / отв. ред. Е. В. Шорохова. — М. : МГУ, 1969. — С. 317–347.
2. Бардиер, Г. Л. Социальная психология толерантности / Г. Л. Бардиер // Автореф. дис. ... доктора псих. наук. — СПб., 2007.
3. Гапоненко Л. О. Рефлексія як умова розвитку особистості : монографія. — Дніпропетровськ : Пороги, 2009. — 175 с.
4. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике : монография. — Кировоград : РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. — 847 с.
5. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). — Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. — С. 5–35.
6. Лейтес Н. С. Склонность к труду как фактор одаренности / Н. С. Лейтес // Изв. АПН РСФСР. — 1950. — Вып. 25.
7. Кравців О. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії викладачів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Івано-Франківськ, 2009. — 19 с.
8. Марков В. Н. Проблемы выработки и применения критериев профессионального отбора профессорско-преподавательского состава. — М. : Смысл, 1999. — 358 с.
9. Петровская Л. А. К вопросу о своеобразии социализации взрослого / Л. А. Петровская // Мир психологии. — 1999. — № 2. — С. 29–32.
10. Слободчиков В. И. Индивидуальное сознание и рефлексия / В. И. Слободчиков. — Новосибирск, 1999. — 210 с.
11. Blumer H. Sociological Implication. — Englewood-Cliffs, 1969.
12. Dewey J. Historical and Philosophical Foundations of Education: A Biographical Introduction Historical and Philosophical Foundations of Education: A Biographical Introduction. <http://www.aacu.org/meetings/ppts/knefelkamppresentation.ppt>
13. Hermans H. The dialogical Self: Meaning as movement. — San Diego : Academic Press, 1993.

Л. А. Гапоненко

Криворожский педагогический институт КГУ

**СУБЪЕКТНО-РЕФЛЕКСИВНАЯ МОДЕЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ПСИХОЛОГА С УЧИТЕЛЕМ**

Резюме

В статье систематизируется теоретическая информация рефлексии, рефлексивного общения в условиях профессионального взаимодействия практического психолога с учителем. Анализируется вопрос внутреннего пространства партнера взаимодействия с позиции субъектно-рефлексивной модели. Определяются составляющие этой модели.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивное общение, внутреннее пространство партнеров взаимодействия, субъектно-рефлексивная модель профессионального взаимодействия.

L. A. Gaponenko

Krivoy Rog Pedagogical Institute KDU

**SUBJECT-REFLEXIVE MODEL OF PROFESSIONAL INTERACTION
PRACTICAL PSYCHOLOGIST WITH TEACHERS**

Summary

In article the system is presented theoretical information of a reflection, reflective dialogue in the conditions of professional interaction of the practical psychologist with the teacher. The question of internal space of the partner of interaction from a position of subject-reflective model is analyzed. Are defined compound this model.

Key words: a reflection, reflective dialogue, internal space of partners of interaction, subject-reflective model of professional interaction.